

Ała Kożynowa

Joanna Kulwicka-Kamińska

Czesław Łapicz

Cechy białoruskie w tefsirze z Olity

Tatarski tefsir zawiera liczne przykłady zjawisk językowych na styku języków polskiego i białoruskiego, odzwierciedlające naturalny proces tworzenia się polszczyzny północno-kresowej na substracie białoruskim. Można tu zatem wskazać nie tylko starsze, tj. XVI- i XVII-wieczne, elementy języka białoruskiego, lecz także nowsze (późniejsze) cechy białoruskie¹. Ponadto w warstwie językowej tefsiru są obecne językowe cechy ukraińskie.

W trakcie badań nad tatarskim tefsirem ustaliliśmy, że niektóre formy leksykalne występujące w przekładzie charakteryzują północno-zachodnie gwary ukraińskie i nie są używane poza tym obszarem, np. leksem *čimalō* (z ukr. *чимало* ‘dużo’). Sergejus Temčinas stawia zatem tezę, że przekład Koranu mógł powstać na Wołyniu, w okresie od XVI do XVIII wieku należącym do Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Następnie „wędrował” przez południowo-zachodnią Białoruś na północ, czyli dalsze obszary Białorusi i Litwę. Stąd w TAL można wskazać wiele cech gwar białoruskich, zwłaszcza południowo-zachodnich i północno-zachodnich. Należy przy tym pamiętać, że:

w wyniku uwarunkowań historyczno-społecznych gwary białoruskie funkcjonują obecnie poza granicami administracyjnymi współczesnej Białorusi – na terytorium Polski (Podlasie), Litwy, Łotwy (Łatgalia), Federacji Rosyjskiej (Smoleńszczyzna, południowa Pskowszczyzna) i Ukrainy (Czernihowszczyzna) (Jankowiak 2016: 81).

Do cech białoruskich gwar południowo-zachodnich należą zatem²:

1. Wymowa [o] na miejscu etymologicznego /a/ w sylabie przedakcentowej (tzw. okanie), np. *źnewagi ne wspanōmōgajce*; *ōpōnowac* ‘opanovać’; *bōlwan*; *zafrōsōwali*; *časū ōbrōxōwanegō*; *napōwal pana swegō*.

¹ W celu ich ustalenia odwoływano się m.in. do opracowania: *Нарысы на беларускай дыялекталогіі* (1968).

² Niektóre z nich wskazano jako charakterystyczne dla polszczyzny północnokresowej – por. Kożynowa, Kulwicka-Kamińska, Łapicz 2022.

2. Upodobnienie postępowe $\chi v > f$ (np. *lifa* ‘lichwa’) – ta cecha jest też obecna na Witebszczyźnie³.
3. Obecność grupy *n’j*, np. *dla ūkazanje; ōd jezenja; zbawil īx spašenjem*, a także wahanie w zapisie nieakcentowanych końcówek *-o, -e, -a*, np. *rozkazanje – rōskazane, spašena – spašenje – spašene, meškanjō – meškane* (Łapicz 1986: 156).
4. Obecność form typu *bracija; dla picja; xōlōpja* i wielu analogicznych jako cecha białoruska. Trzeba zaznaczyć, że w gwarach białoruskich na miejscu prasłowiańskiego połączenia „spółgłoska + *j* + *ʷ*” następowała asymilacja spółgłoski z *j*, w wyniku czego spółgłoska ta ulegała podwojeniu, np. *nasiennie, žyccio* itd., jednak w gwarach na wschód od Baranowicz nie zachodziły procesy asymilacyjne, zachowały się zatem formy z *j*.
5. Występowanie w celowniku lp. głównie końcówki *-u*, wyjątkowo *-owi* – w TAL: wahania *-u* : *-owi*, np. *ūkezałis̄mi ibrahīmū; xwala panu bōgu karmicelū i prōwizorōwi šwjetōw; prišlemū žiwotū*.
6. Wschodniosłowiański kontynuant w bierniku lp. rzeczowników r.ż. prasłowiańskiej końcówki *-o*, np. *na ōdwagū; prijeniłis̄mi prōžbū*.
7. Współwystępowanie archaicznej końcówki *-oju* w narzędniku lp. r.ż., np. *z halawnōju; z būlawoju; z semenčūju*, z nowszą *-oj*, np. *‘ejšōj; skōrōj*.
8. Obecność w mianowniku lm. r.m. końcówki *-e* po tematach miękkich, np. *īman prijeli mušulmane; takōwe lūze sōŋ*, a także po twardych, np. *lotrowe žizi kafire i trūjčane*, w r.n. zaś końcówki *-a*, np. *bidlenta*.
9. Użycie w mianowniku lm. końcówki *-i* po miękkiej zamiast ogólnopolskiej *-e* albo obecność końcówki pierwotnego mianownika lm., np. *prijacelī bōžže; ōbiwateli pekēlne* (por. Kurzowa 1993: 168; Suter 2004: 254).
10. Występowanie zaimka bez prepozycyjnego *n-*, np. *ti ūdawaj še do jix; ū jix ne ma balwanow; ōprōč jegō*.
11. Wahania wygłosowego *-i* : *-y* oraz *-ij* : *-yj*, np. *jedinnij; čistij ōn bōg i wisōkij*, co może nawiązywać do białoruskich gwar brzesko-pińskich, ale jest też obecne w gwarach wileńskich oraz charakterystyczne dla polszczyzny północnokresowej.
12. Występowanie w liczebniku głównym *dwa* tematu *dwo-*, np. *na dwox skridlax; s tix dwox rōzłōčnix*, obok *dwu-*, np. *na dwux menžax* (Łapicz 1986: 192).
13. Obecność bezokolicznika w archaicznej postaci **-ti > -ci*, także po temacie samogłoskowym, np. *spōžewaci še; bōjaci še*, co jest charakterystyczne dla gwar południowo-zachodnich (okolice Grodna, Brześćcia, Wołkowyska) i południowo-wschodnich Homelszczyzny.
14. Wyłączność postaci fonetycznej *jest*, często uogólnionej na wszystkie osoby obu liczb, np. *īman prijeli te lūze či ne te jest ktōre prišengli; ješlī wī jest prawžiwe*;

³ Przejście *xv* w *xf* i dalsze uproszczenie tej grupy do *f* jest obecne także w gwarach białoruskich na Podlasiu (por. nazwę Fasty koło Białegostoku).

- ja jest z wami* (Łapicz 1986: 195). Taka odmiana słowa posiłkowego *być* charakteryzuje dziś polskie gwary – jest to też cecha gwar białoruskich i ukraińskich (Kurzowa 1993: 196). Forma *jest* występuje też w funkcji 3. os. lm. Jako ciekawy przykład interferencji można wskazać zdanie: *ōni pewne sōŋ jest klamci*.
15. Zachowanie pierwotnej końcówki *-m* w 1. os. lm., np. *tilkō ućinim dōšic zgūbe*, w tym czasowniki pierwszej koniugacji przed końcówką *-m* mają nieakcentowane *-e-/-a-*, np. *zapewne ūkamenūjem was; ūkōntentūjem jix; zapečentūjem na ūsta*.
  16. Upodobnienie się czasowników z drugiej koniugacji do form czasowników z pierwszej koniugacji w zakresie końcówki *-ce* po tematycznym *-e* w 2. os. lm., np. *we cō dajece* – por. *albō ne wizyce; zarōbjece*.
  17. Używanie w 3. os. lm. końcówki *-u* z 1. os. lp. – por. *slōwa tix newernikōw že tōbe klamstwo zadajū⁴*.
  18. Obecność formy 3. os. lp. i lm. czasu zaprzeszczonego (ich występowanie w zabytkach białoruskich potwierdzają teksty z drugiej połowy XVI wieku – por. Łapicz 1986: 203–204), np. *dal bil bōg* (przykład z TL).
  19. Obecność końcówki *-mo* w 1. os. lm. czasu teraźniejszego, np. *wirōstamō ź nej żarno i ōwoce figōwe*, ale też czasu przyszczonego, np. *ōšwecimō še ōd śwjetlōści*, i trybu warunkowego, np. *wskresilibismō pred nimi wšitke reči*.
  20. Użycie rozkaźnika na *-i* w 2. os. lp., jeśli akcent pada na końcówkę, np. *wspōmni i muxemmed; wejzrī i [muxemmed]*.
  21. Przewaga form imiesłowu czynnego czasu przeszłego na *-l, -la, -lo*, np. *gdi ūšlišal wstał na nōgax* (Łapicz 1986: 199–202).
  22. Występowanie imiesłowów w funkcji czasu przeszłego, np. *iź wecōra čenśc nōci pōspawši ūstawši w nōci nafile; kerane take pewne dla tix ktōre newernimi zōstawši i ūdali še za neprawdō; jeden drūgim priōzdōbiwši klamstwo⁵*.
  23. Użycie imiesłowu biernego czasu teraźniejszego – por. *ōjcōwe jix pišma ne majōnce i newjedomī; bō pan bōg wjedom cō tajice*.
  24. Imiesłów czynny czasu teraźniejszego z sufiksem *-uč*, np. *neskōmpūjuči*, charakterystyczny dla gwar ruskich.
  25. Występowanie konstrukcji z przyimkiem *da* (głównie w kierunku do osoby), np. *da īx meškana; mōwi da dawida*.

⁴ To bardzo ciekawa forma. W gwarach notuje się 3. os. lm. bez *ć*, ale tam zostaje *e* albo *a*. Form z *u* nie poświadcza się. Można też przypuszczać, że polska nosówka tylna *q* (*o*), która nie jest wymawiana w gwarach wschodnich (tam **o > u*) i w zasadzie nie jest zapisywana w tekstach tatarskich (brak odpowiedniego jednoznacznego grafemu), została tu zapisana zgodnie ze wschodniosłowiańską wymową jako *u* (hiperpoprawność?).

⁵ Według Kurzowej (1993: 295) konstrukcje te dostały się do polszczyzny północnokresowej z języka litewskiego dwuetapowo, czyli najpierw za pośrednictwem języka białoruskiego w XVII wieku, a następnie bezpośrednio dopiero w okresie polonizacji ludności chłopskiej, tj. na przełomie XIX i XX wieku.

Do innych wpływów języków ruskich można zaliczyć:

1. Akanie (obejmuje nieakcentowane samogłoski *o*, *e*, *a*, które niezależnie od jakości sąsiednich spółgłosek twardych są zawsze wymawiane jako [a]), np. *o > a slūžic abrazōm; anī falšōwali; naprawazi īx; s tawaristwa; ž ūrazajōw pašnī; naže wlōžice; pōkalena 'uzejirōwegō; pamazanec; ne zastawilbi na žemi nic, czy e > a* – por. *wspōminajce darī i laska bōžōj nad wami; zabije dūša čloweča*⁶.
2. Mieszanie *ó* i *o*, skutkujące m.in. występowaniem w dopełniaczu lm. końcówki *-ow* zamiast *-ów*, np. *co naučilišce lowic žwerūw i s ptakūw šerpa<p>oncix z rišow s tigrišow z 'orlow jastrenbow i z psōw wiūčōnix od was*, oraz mieszanie *ó* i *u*, np. *dwūx si<b>ūw*.
3. Specyficzną realizację samogłosek nosowych, tj. rozszczepienie artykulacyjne także przed spółgłoskami szczelinowymi: *ščenšcem; nektōre čenšc*. Według Kurzowej podobna realizacja samogłosek nosowych, tj. jako *en, on* nawet przed *S*, cechuje też dialekt południowokresowy, a przyczyną występowania tego zjawiska jest kontakt polszczyzny kresowej z językami ruskimi (Kurzowa 1993: 81–82).
4. Denazalizację nosówek, np. *tilkō wotpliwix wjer ōjcow īx; pōkazał wam drōge*, w tym także, ruską leksykalnie, realizację samogłosek nosowych, przejawiającą się m.in. w występowaniu na miejscu prasłowiańskich samogłosek nosowych głoski [u], co jest charakterystyczne dla języków wschodniosłowiańskich, np. *rōžlūka; ne werili sūdōm*. To samo obserwujemy w końcówce biernika, np. *rōži wam tōj wodōj pašnu; ōznajmūjōnc kōždu reč; wezał že adnū reč*.
5. Występowanie *o* na miejscu polskiego *e* < *ь, np. *pōšōl*.
6. Oboczność *ń* : *n* – por. *blendōw i newerenstwa; ani też pričīnca; skladajōj na bōga swegō ōpekūnstwo; prišlemū žiwotū pōdōbenstwo; w čistim mušulmans-twe; na drōze pańskej* – tu także, pod wpływem systemu białoruskiego, miękka spółgłoska *ń* występująca przed twardym następnikiem ulega depalatalizacji⁷.
7. Obecność połączenia *χi* zamiast polskiego *χy*, ukształtowane pod wpływem ruskim, tj. białoruskim i ukraińskim, np. *na grexi; na šaxi* (por. Kurzowa 1993: 99)⁸.

⁶ Zob. https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/7161/1/B_Kuryłowicz_Cechy_wschodnioslowianskie_w_polskich_zrodlach_rekopismiennych.pdf (dostęp: 10 kwietnia 2022): „W zakresie fleksji imiennej wpływu języków ruskich na polszczyznę dowodzą rzeczowniki żeńskie, które biernik liczby pojedynczej mają równy mianownikowi, np.: *majq...siostra...chować*. Według Z. Kurzowej to regionalna cecha polszczyzny północnokresowej. Zrównanie biernika z mianownikiem liczby pojedynczej rzeczowników żeńskich i męskich na *-a* zaobserwowała już wcześniej H. Turska, wskazując białoruskie pochodzenie tej cechy. Według niej, podłożem tego zjawiska jest nie tylko akanie, ale też usuwanie połączeń typu *spółgłoska twarda + e* nieznanymi białoruszczyźnie, a następnie rozszerzenie tego procesu na *spółgłoski miękkie + e*, np.: *daj rēka → pokaž szyja*. W ten sposób występowanie końcówki *-a* w bierniku lp. rzeczowników żeńskich i męskich na *-a* stało się cechą formalną tych kategorii, tzn. uległo morfologizacji”.

⁷ Brak oznaczania miękkości spółgłoski *n* może być też cechą grafii.

⁸ To może mieć także związek z grafią – brak graficznego odróżnienia *i* od *y*. W ten sposób grafia od

8. Asynchronię palatalności, charakteryzującą zwłaszcza gwary białoruskie – por. *pjanī napōj*; *wjedōmī*; *šwjet*; *swjedkami*.
9. Mieszanie spółgłosek γ i g , czyli substytucję polskiego g przez ruskie γ lub wprowadzanie hiperpoprawnego g w miejsce ruskiego γ , np. *hrešnōη*, *hrešnij* – *grex*, *grešnij*; *tarhōwla* – *targōwla*; *wi klanace wistrūhanū swemu*; *w mejscū w najhlipšim*.
10. Reduplikację n w formach rzeczownikowych, np. *spašennjōm welkim*.
11. Mieszanie litery w z literą u : *ūspamentane*; *tō ūšistkō*; *wčinił*; *wčinośc*; ponadto obecność spółgłoski w przedzielającej samogłoski wewnątrz wyrazu, np. *wekūwistij*; *rōzmawitimi jenziki*; *jezuwitom*. Cechuje wymowę białoruską i ukraińską.
12. Obecność wtórnego j pod wpływem białoruskim (Kurzowa 1993: 245), np. *s pōjsrōdkū mjesta*.
13. Realizację spółgłoski s jako $ś$ w pozycji przed k , np. *bracija šetanskiej*; *na drōze panskiej*, jako cechę języka ukraińskiego⁹.
14. Występowanie formy *dnej* w dopełniaczu lp., np. *dnej welkegō*.
15. Obecność w dopełniaczu lm. miękkotematowych końcówki *-ej*, np. *dōbrō lūzej*; *s čistix rečej*. Jest to końcówka charakterystyczna dla gwar północnoukraińskich i białoruskich.
16. Występowanie osobliwej odmiany niektórych rzeczowników męskich, np. *čterzešce čłōweka*; *dwox čłōwekōw*, a nawet *sōrōk čelawekōw* jako wpływ białoruski.
17. Zastępowanie dopełniacza lp. rzeczowników miękkotematowych formami mianownika lp. w odmianie rzeczowników nijakich, np. *ne opūskajce [[spri]] przi[[ka]]keżane božego*; *s tegō meškane*; *z granic prikeżane*¹⁰.
18. Występowanie w rzeczownikach na *-a* regionalnej tendencji do zrównania biernika lp. rzeczowników twar-dotematowych z mianownikiem lp., np. *zabije dūša čłoweča*; *pod obrona*.
19. Używanie form nieściągniętych w odmianie przymiotników r.ż, np. *z dōbreje wolī*; *kšengi pośle bōžeje*.
20. Posługiwanie się formami przymiotnikowymi typu *žikirōwohō*; *žikeru bōžehō*; *wojska mūšinōhō*, które prawdopodobnie powstały na skutek analogii do podobnych form w gwarach białoruskich. Występuje oboczność form fleksyjnych białoruskich i polskich w tym zakresie.

razu bądź przesądza o interpretacji fonetycznej, bądź wyklucza jednoznaczność w tym zakresie. Chociaż w TAL w głosie zapisanej łacinką jest obecna forma *grechi*.

⁹ Zob. przypis 6 na s. 365.

¹⁰ Realizacja nieakcentowanego [ə] po spółgłoskach miękkich jako [e] jest właściwa gwarom południowobiałoruskim oraz niektórym gwarom północnoukraińskim (Kuraszkiewicz 1963: 69). Zjawisko przegłosu $a > e$ Shevelov (2002: 690) lokalizuje na terenie gwar wschodniego i środkowego Polesia oraz na obszarze zachodniego Polesia i Podlasia (za: Citko 2022: 2).

21. Obecność w mianowniku lm. ogólnoruskiej końcówki *-ije*, np. *pōžitki dōbrije; ajeŭi petije i čitanije; ūstawične slūžōncije pošnik lūbōncije; cnōti milūjōncije*.
22. Wahania w zakończeniach przysłówków *-e* : *-o*, np. *mōw śmele; xōcbi tōbe za wzenčnō prixōzilō; cō jawnō činice*.
23. Występowanie obu typów zaimka dzierżawczego w r.ż., np. *z laski swoje* i *swojej*, jako wpływ gwar białoruskich; ponadto formy biernika lp., np. *ōdwrōc twar swoju*.
24. Obecność form z *-j-* w zaimkach typu *swojix, mōjix, twojix* jako właściwość gwar białoruskich.
25. Odmianę zaimka rodzajowego według białoruskiego paradygmatu, np. *jehō milōści; śemjō jōhō*;
26. Używanie zaimka *nikto* ‘nikt’, np. *nixto*. Może być on przedzielany przyimkiem, np. *ne maš ūm ni ōd kogō pōmōci i ratūnkū*. Tak jest w języku białoruskim (Kurzowa 1993: 187). Ponadto zaimek ten notuje *Słownik języka rosyjskiego XI–XVII w.* (1975).
27. Obecność w 3. os. lp. czasowników pierwszej koniugacji (według klasyfikacji historycznej – czasowników pierwszej, drugiej i trzeciej koniugacji) końcówki zerowej, np. */on/ peje*, i czasowników drugiej koniugacji końcówki *-ć*, np. *a ješŭ dōtkne was pan bōg xōrōbōj bedami ūbōstwem ōdlōnčic*, jako wpływ gwar białoruskich.
28. Obecność innowacji w czasie przeszłym, np. brak końcówek osobowych (wpływ białoruski) – por. *ŭx prekleliśmi ŭx ōddalili ōd laski našej; pane bōže naš slūxaliśmi i dali śe źweśc*, czy ich zastępowanie przez zaimek osobowy używany przy czasowniku, np. *a xōcbi zezlali mŭ na ce*.
29. Występowanie specyficznych form futurum – konstrukcje z bezokolicznikiem, np. *bendōj bic ū wjere bōžōj czy būdu pec wam; ne buzece bōjaci śe*. Są one znane wszystkim gwarom białoruskim. Na południowym zachodzie Białorusi czas przyszły tworzy się z czasownikiem *mieć*, np. *ne mace mec; ne majōj mec straxu*.
30. Formy czasu przeszłego zakończone w lp. na *-w*, co stanowi wpływ białoruski, np. *jeśli ktō ūmiślnie ūčiniw; ten cō zatrimaw renkū*¹¹.
31. Używanie imiesłowu na *-qč* w funkcji równoważnika zdania, np. *to co rznonc pržipomnalo śe ūm*, i imiesłowu na *-wszy* lub *-szy* w funkcji orzeczenia w zdaniu pojedynczym, np. *prišedšŭ s ke’bejū prixōzili dō domow swojix ūrōbiwši drwi z tilū*.

¹¹ Bilabialna wymowa *l* [*u*] poświadczona w postaci zapisów z *w* jest notowana w zabytkach starobiałoruskich i staroukraińskich końca XV wieku, a upowszechnia się w następnym stuleciu (Карский 1955: 320–322; Жовтобрюх 1979: 223; Shevelov 2002: 524). Pod względem zasięgu zjawisko jest znane na całym niemal obszarze języka białoruskiego i ukraińskiego (Kuraszkiewicz 1963: 37–38, 43; za: Citko 2022: 2).

32. Wśród konstrukcji syntetycznych na szczególną uwagę zasługuje tzw. *genetivus comparationis* – po przymiotnikach i przysłówkach w stopniu wyższym, np. *pan bōg wjedōmšij tō cō jest ōni w sōbe tajōncimi; twardšij gōrōncōści; nalepše šwjetow.*
33. Wyrażenie przyimkowe zamiast innego wyrażenia przyimkowego, np. *jam wenkšij jest za cebe*; następuje przy tym często zmiana rzędu przyimka, np. *na bōga nazejo i ōpeke pōkladajce*, jako konstrukcje charakterystyczne dla białoruszczyzny.
34. Konstrukcję *u* + dopełniacz, np. *pitajōn ū cebe; žōndace ū negō.*
35. Biernikową składnię przyimka *między* – por. *učili mezi was prōrōki.*
36. Konstrukcje typu *szec dōma.*

Piotr Borawski i Aleksander Dubiński zwracają uwagę na jeszcze jeden aspekt oddziaływania gwar białoruskich na „język” Tatarów WKL:

Jeśli idzie o fonetykę wyrazów arabsko-persko-tureckich, to największą uwagę przyciąga ich zmiękczona wymowa. Spostrzega się zmiękczenie wielu spółgłosek w różnych pozycjach w wyrazie i można w tym upatrywać szczególny wpływ języka białoruskiego. W większości wypadków palatalizacja spółgłosek następuje w otoczeniu samogłosek przedniego szeregu i stanowi rezultat ich oddziaływania. Przykłady: *abdeś* – „ablucja”, *biesz* – „pięć”, *dżenniet* „ogród rajski” [...] (Borawski, Dubiński 1986: 262).

Także w warstwie leksykalnej TAL można wskazać zapożyczenia z języków wschodniosłowiańskich, w tym też hybrydy polsko-wschodniosłowiańskie, np. *adna, chram, czelawiek, daczka, driżać, dwulicznij, garło, gribiet, grimot, gołownia, hod, hospod, igra, kajeta, ketorij/kotorij, kniga, kożny, lechkij, lechkosierdnyj, miłosierdnyj, minuszczy, mjanta, molić się, muka, mukar, nawjuczyć i najuczyć, niebaczka, nieszczaście, nikto, nuszkać, nutr, obezjana, objutrec, odpusklivij, okowidny, opravodać, opłoszenstwo, opłosznyj, ostawlenij, oszukaniec, pieć, posol/posul, powodir, pribolszyć się, pribolszenje, prociw, prociwek, proroczenstwo, rab, rozłuka, serco, siem, siemienczować, semja, sorok, spasionie, strogość, strogokarca, strohi, szereng (шэренг ‘szereg’), śłozza, targowla i tarhowla, triwoga, trościany, tarczy, tucza, turma, uczyciel, uschōd, uświnieć, wieliki, wierbląd, wtorij, zamutek, zieloność, ziemia, złowiernyj, znuszczenie, żeljezo, żytło, ździelać.*

W ramach jednego artykułu nie wyczerpiemy wszystkich przykładów wschodnioslawizmów i nie dokonamy szczegółowych analiz wszystkich zapożyczeń i hybryd, tym bardziej że ich objaśnienie podano w przypisach do TAL. Tu zwrócimy uwagę tylko na kilka wyrazów. Naszym zdaniem ciekawe są hybrydy typu: *driżać, gribiet, grimot, triwoga*. Formy *drzeć, drżec* notuje już SPXVI, natomiast obecna w TAL postać *driżać* powstała pod wpływem brs. *дрыжыць*. W historycznej polszczyźnie jest notowany wyraz *chrzybiet* ‘grzbiet’ z wahaniem *rz* : *r*. Kurzowa za Franciszkiem Sławskim podaje, że:

rzeczownik ten mógł występować w staropolszczyźnie w dwóch postaciach *chrzbiet* (też *grzebiet*) lub *chrzept* oraz *chrzybiet* [...] kontynuujących dwa oboczne brzmienia prasłowiańskie *chribьtь i *chrbьtь. Formę *chrybiet* wspiera także brzmienie białoruskie *chrybet* (Kurzowa 1993: 92).

Wyraz *grzymot* z wahaniami *rz : r* (*grimot*) to z kolei hybryda pol. *grzmot* i ukr. *зрим* ‘grzmot’. Forma *trywoga* mogła zaś powstać pod wpływem rus. *тpывoгa*, *тpывoгa*.

Co do wyrazów o białoruskiej proveniencji, to ciężko wskazać konkretny obszar, z którego pochodzą, chociaż kilka z nich sugeruje południowo-zachodnią i północno-zachodnią Białoruś, graniczącą z Litwą, np. *strohi*, *szereng*, *pribolszyć się*, *nuszkacь*, *targowla*, *trościany*. Można tu też zwrócić uwagę na formę *serco*, obecną na południu obwodu brzeskiego i na zachodzie homelskiego – por. *prilōžil pan bōg na sercō jix*.

Należy zauważyć, że leksykalne elementy wschodniosłowiańskie (białoruskie, ukraińskie, rosyjskie) nie zawsze są pochodzenia gwarowego, np. *obezjana*, *opłoszenstwo*, *opłosznij*, *powodir*, *strogość*. Ponadto w tefsirze obecna jest warstwa słownictwa genetycznie cerkiewnosłowiańskiego, np. *chram* ‘kościół’, *czerniec* ‘mnich’, *kajeta* ‘pokuta’, *rab* ‘sługa’¹².

Tatarski tefsir bogato dokumentuje zatem cechy z różnych poziomów języka, charakteryzujące dialekty wschodniosłowiańskie. Największa liczba cech jest właściwa białoruszczyźnie, zwłaszcza obszarowi południowo-zachodniej Białorusi. W zabytku funkcjonują takie elementy językowe, które w białoruskich źródłach filologicznych zostały potwierdzone jako żywe do XVI wieku, niektóre zaś były używane w XVII i XVIII wieku i później.

Bibliografia

Słowniki

Бархударов С. Г. i in. (red.), 1975–, *Словарь русского языка XI–XVII вв.*
SPXVI – Mayenowa M. R., Pełowski F. (red.), 1966–2021, *Słownik polszczyzny XVI wieku*,
t. 1–39, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Opracowania

Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Склярєнко В. Г., 1979, *Історія української мови. Фонетика*, Київ.
Карский Е. Ф., 1955, *Белорусы. Язык белорусского народа*, Москва.
Кожина А., 2022, *Книжные восточнославянские и церковнославянские лексические элементы в тексте тefsира*, w: J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz (red.), *Tefsir Tatarów*

---

¹² Charakterystykę wschodnioslawizmów wywodzących się ze stylu książkowego podejmuje Ałła Kożynowa (por. Кожина 2022).

- Wielkiego Księstwa Litewskiego: XVI-wieczny przekład Koranu na język polski. Wydanie krytyczne zabytku polskiej kultury narodowej*, Toruń, s. 401–408.
- Нарысы па беларускай дыялекталогіі*, Мінск 1968.
- Borawski P., Dubiński A., 1986, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa.
- Citko L., 2022, *Uwagi do tekstów dotyczących białoruskich cech językowych ujawnionych w tefsirze z Olity*, Białystok (recenzja z 26 sierpnia 2022).
- Jankowiak M., 2016, *Współczesne gwary białoruskie na wschodniej Litwie (rejony ignaliński i święciański)*, „Slavistica Vilnensis”, nr 61, s. 81–105.
- Kożynowa A., Kulwicka-Kamińska J., Łapicz C., 2022, *Polszczyzna północnokresowa w tefsirze z Olity*, w: J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz (red.), *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: XVI-wieczny przekład Koranu na język polski. Wydanie krytyczne zabytku polskiej kultury narodowej*, Toruń, s. 359–382.
- Kuraszkiewicz W., 1963, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa.
- Kuryłowicz B., *Cechy wschodniosłowiańskie w polskich źródłach rękopiśmiennych z Podlasia drugiej połowy XVI wieku. Przyczynek do dziejów kontaktów polsko-ruskich*, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/7161/1/B_Kurylowicz_Cechy_wschodnioslowianskie_w_polskich_zrodlach_rekopismienych.pdf (dostęp: 10 kwietnia 2022).
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- Łapicz C., 1986, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń.
- Shevelov G., 1979, *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg; 2002, przekład na ukraiński *Історична фонологія української мови*.
- Suter P., 2004, *Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*, Cologne–Weimar–Vienna.

BELARUSIAN FEATURES IN THE ALYTUS TEFSIR

Abstract: *The Alytus Tefsir* provides a rich documentation of the features of various language layers, typical of Belarusian and Ukrainian dialects, as well as the Russian language. Moreover, an eastern Slavic influence can be discerned therein, with regard to literary language. However, most recorded features refer to Belarusian, with a majority (25) coming from south-western Belarus. The monument also comprises linguistic elements, which were confirmed in Belarusian philological studies, functioning in the language until the 16th century, with some being used in the 17th and 18th centuries, or even later.

Keywords: historical dialectology, history of Belarusian and Ukrainian languages, Belarusian dialects, Ukrainian dialects